

ÇAĞLAYAN KASRI

Çağlayan Kasrı'ndan günümüze ulaşmış duvar ve kapılardan biri - Kâğıthane / İstanbul

tarafından taşınmaktaydı. Kemerin üstünde kitâbe işlenmek üzere hazırlanmış bir satıh varsa da bu gerçekleşmemiştir. Kemerin tepesinde taç biçiminde Osmanlı Devleti arması bulunmakta ve bu arma, Sultan Abdülaziz'in oval bir çerçeve içindeki tuğrasının etrafını sarmaktadır.

Çağlayan Kasrı'nın Abdülaziz devrinde yeniden yapılması sırasında yeni baştan düzenlenen önemli bir parçası da kasırdan Kâğıthane köyü istikametinde eski cedvel-i sîm boyunca uzanan büyük korudur (has bahçe). Yüzlerce ağaç dikilmiş olan korunun içinde düzenli yollar açılmış, ayrıca tam ortada bir de gölcük yapılmıştı. Suyunu dereden ayrılan emniyet arklarından alan bu gölcüğe tabii bir biçim verilmişti. Dereden gelen arkaların derenin taşkınlarını önlemek için birtakım emniyet kapaklarına sahip olduğu da tesbit edilmiştir. Bu sistemin Sâdâbâd'ın hangi devrinde yapıldığı bilinmemektedir. Fakat herhalde 1862-1864 yenilenmesinde elden geçirilmiş olmalıdır. Derenin 1940'lardan itibaren ihmal edilmesi, emniyet kapaklarının işlemez ve arkaların görev yapmaz hale getirilmeleri, yatakların doldurulması Kâğıthane deresini sel kaynağı durumuna sokarken koru ve civarının da su baskınları altında kalmasına sebep olmuştur.

Osmanlı devrinde İstanbul tarihinde büyük bir yer alan ve dolayısıyla Türk şehir hayatında bıraktığı derin izleri edebiyat ve müzikde hâlâ yaşayan eski Sâdâbâd ve Kâğıthane'nin son hâtırısı olan Çağlayan Kasrı'nın, bazı idarecilerin kasıtlı denilebilecek kayıtsızlık ve duygu-suzluğu neticesinde yok olması affedilemeyecek bir husustur.

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1940-41 Yılı Mesai Raporu, İstanbul 1943, s. 5-9 (encümenin ayrıntılı raporu); Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi Plân Tipleri*, İstanbul 1953, s. 214, nr. 267 ve plan; a.mlf., *Sa'dabad*, İstanbul 1977, s. 91-110; a.mlf., *Türk Bahçeleri*, İstanbul 1977, tür.yer.; Gönül Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, Ankara 1972, s. 50-52, rs. 171-181; Münir Aktepe, "Kâğıthane'ye Dâir Bazı Bilgiler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1975, s. 335-363; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981, s. 264-267; Ahmed Refik, "Sâdâbâd", *Yeni Mecmua*, sy. 11, İstanbul 1917; a.mlf., "Kâğıthane'ye Dair", *İkdam*, nr. 8990, İstanbul 27 Mart 1922; a.mlf., "Sâdâbâd Âlemleri", *Yedigün*, II/79, İstanbul 1934; Ayhan Atis — [İbrahim Hakkı Konyalı], "Sâdâbâd Kasrı Ne Âlemde?", a.e., XVI/394, İstanbul 1940; Sâdi Nâzım Nirven, "Sâdâbat Su Tesisleri", *Arkitekt*, XIX/3-4 (207-208), İstanbul 1949, s. 71-79; a.mlf., "Çağlayan Kasrı", *İst.A*, VII, 3654-3657; Halûk Şehsuvaroğlu, "Kâğıthane'ye Dair", *Cumhuriyet*, İstanbul 26 Temmuz 1952; Tahsin Öz, "İstanbul Bunu Affetmiyecektir", *Panorama*, I/2, İstanbul 1954; Semavi Eyice, "Kâğıthane-Sâdâbâd-Çağlayan", *Taç*, I/1, İstanbul 1986, s. 29-36, rs. 10 (bu madde, 1938 ve 1955 yıllarında yerinde yaptığımız müşahade ve incelemelere dayanarak Sâdâbâd-Çağlayan hakkında hazırladığımız henüz basılmamış araştırmadan faydalanılarak yazılmıştır. Tam bibliyografya o eserde olup burada sadece belli başlı yayınlar gösterilmiştir).

SEMAVİ EYİCE

ÇAĞMİNİ

(الجفمینی)

Mahmûd b. Muhammed b. Ömer
el-Çağmînî el-Hârizmî
(ö. 618/1221 [?])

Astronomi ve
matematik bilgini, hekim.

Hârizm bölgesinde küçük bir kasaba olan Çağmîn'de doğdu. Çok tanınmış olmasına rağmen hayatı hakkında klasik ve modern kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Astronomi alanındaki başarılı ilmi çalışmaları sebebiyle kendisine "Alâü'l-müneccim" lakabı verilmiştir. Ölüm tarihi konusunda da ihtilâf vardır. Brockelmann'a göre astronomi âlimi Çağmînî 618'de (1221) vefat etmiştir, ondan başka 745'te (1344) ölen bir de hekim Çağmînî vardır (GAL, I, 473; Suppl., I, 826, 865). Buna karşılık H. Suter, astronom ve hekim Çağmînî'nin aynı şahıs olduğunu ve 745'ten (1344) önce ölmüş olmayacağını ileri sürmekte (ZDMG, LIII, 539-540; *Die Mathematiker*, s. 164-165), G. A. L. Sarton da bu fikre iştirak etmiş görünmektedir (bk. *Introduction*, III/1,

s. 699). C. A. Nallino ise Çağmînî'nin VIII. (XIV.) yüzyıl sonu ile IX. (XV.) yüzyılın başlarında yaşadığı kanaatindedir (ZDMG, XLVIII, 120-122).

Çağmînî, İslâm ilim tarihinde ünlü bir sima olarak yer almasını sağlayan asıl başarısını *el-Mûlaḥḥaş fi'l-hey'*e adlı eseriyle elde etmiştir. İslâm dünyasında yaygın bir şöhrete sahip bulunan ve Osmanlı medreselerinde de uzun süre ders kitabı olarak okutulan bu astronomi kitabına çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır. En ünlü iki şerhten biri, Uluğ Bey'in isteği üzerine Kadızâde-i Rûmî tarafından kaleme alınmış olup *Şerḥu'l-Çağmînî* adıyla tanınır; diğeri ise Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye aittir. Kâtib Çelebi'nin şerh ve hâşiyelerle ilgili olarak verdiği liste, bu kitabın İslâm dünyasında taşıdığı önemi yansıtmaya yeterlidir. Kadızâde'nin şerhine Fâtih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Sinan Paşa'nın (ö. 891/1486) yazdığı hâşiye ile Kadızâde'nin talebesi Fethullah eş-Şirvânî'nin (ö. 891/1486) yazdığı ve yine Fâtih'e sunulan hâşiyeden başka Abdülalî el-Bircendî de (ö. 934/1527-28 [?]) bir hâşiye yazmıştır. Hint bilginlerinden İmâmüddin b. Lutfullah el-Mütekdaddim'in, Kadızâde'nin şerhine yazdığı hâşiyenin de Hindistan'daki ilmî çalışmalara hayli etkisi olduğu bilinmektedir (Zübeyd Ahmed, I, 175). Dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüshası bulunan *el-Mûlaḥḥaş*'ın Almanca'ya tercümesi G. Rudloff ve A. Hochheim tarafından yapılmış ve "Die Astronomie des Mahmûd İbn Muḥammad İbn 'Omar al-Gagmînî" başlığıyla yayımlanmıştır (ZDMG, XLVII [1893], s. 213-275).

el-Mûlaḥḥaş yazarının aynı zamanda bir hekim olduğunu kabul eden Suter'e göre Çağmînî *Ḳânûnçe* adlı Arapça bir tıp eserinin de sahibidir (*Die Mathematiker*, s. 165). İbn Sînâ'nın *el-Ḳânûn fi't-ṭib* adlı eserinin bir özeti olan bu kitap, Timur'un oğlu ve halefi Şâhrûh'un (1405-1447) emriyle Farsça'ya çevrilmiştir. Arapça'sının tıpkıbasım nesirleri Leknev (1868, 1909), Lahor (1908) ve Delhi'de (1908), Farsça'sını ise Kalkûta'da (1792) yapılmıştır (Sarton, III/1, s. 700). Brockelmann ise *Ḳânûnçe*'nin astronom Çağmînî'ye ait olduğunu şüpheyle karşılamakta, ayrıca *Ḳuva'l-kevâkib ve za'fûhâ* adlı eserinden de hiç söz etmeyerek *Risâle fi ḥisâbi't-tis'a* ve *Şerḥu ṭuruḳi'l-ḥisâb fi mesâ'il-l-veşâyâ* adlı iki aritmetik kitabını ona nisbet etmektedir (GAL Suppl., I, 865; krş. Sarton, III/1,

s. 700; Suter, *Die Mathematiker*, s. 165). Çağmî'nin, Öklid'in geometrinin ilkelelerine dair kitabına yazdığı *Telhîşu Kitâbi'l-Uşûl* adlı özetin yazma bir nüshası İran'da Yezd'de Kitâbhâne-i Seryezdî'de bulunmaktadır (Kurbânî, s. 219; krş. Sezgin, V, 115).

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfî'z-zunûn, II, 1819-1820; Suter, *Die Mathematiker*, s. 164-165; a.mlf., "Zur Frage über die Lebenszeit des Verfassers des *Mulakhkhas fi al-ha'ah*, Mahmûd İbn Muḥammed İbn 'Omar al-Jaghminî", *ZDMG*, LIII (1899), s. 539-540; a.mlf. — J. Vernet, "Al-Djaghminî", *El'İng.*, II, 378-379; Serkis, *Mu'cem*, I, 702; Brockelmann, *GAL*, I, 473, 624-625; *Suppl.*, I, 826, 865; Sezgin, *GAS*, V, 115; Ebû'l-Kâsım Kurbânî, *Zindeğnâme-i Riyâzîdânân-ı Devre-i İslâmî*, Tahran 1986, s. 219-220; Sarton, *Introduction*, III/1, s. 699-700; Zübeyd Ahmed, *el-Âdâbü'l-'Arabîyye*, I, 175; Ziriklî, *el-A'lam*, VIII, 59-60; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, XII, 198; Nallino, "Zu Çağmî'nin Astronomie", *ZDMG*, XLVIII (1894), s. 120-122; [T. H.], "Çağmî'nin", *İA*, III, 323-324.

SADETTİN ÖKTEN

ÇAĞRI BEY

(ö. 451/1059)

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucularından.

Selçuklu hânedanına adını veren el-Melikü'l-Gâzî Selçuk'un torunu olup yaklaşık 380'de (990) doğdu. Babası Mîkâil b. Selçuk'un gayri müslim Türkler'e karşı çıktığı bir gazâda şehid düşmesi üzerine kardeşi Tuğrul Bey'le birlikte dedeleri Selçuk'un himayesinde yetiştiler. Selçuk'un ölümünden sonra ailenin başına töre gereğince büyük evlât olarak Arslan Yabgu geçti. Babaları Mîkâil'e bağlı küçük bir Türkmen (Oğuz) grubunun başında bulunan Çağrı Bey ile Tuğrul Bey Arslan Yabgu'ya zayıf bir bağla bağlı bulunuyorlardı. Çağrı ve Tuğrul beyler, kendilerine bağlı Türkmen topluluğu ile amcaları Yûsuf Yınal ve Mûsâ İnanç beylerle birlikte, daha önce, Sâmânîler'e yaptıkları yardım karşılığında aile reisi Arslan Yabgu'ya verilen Buhara'ya bağlı Nur kasabasına gelip orayı yurt tutmuşlardı. Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'ın Sâmânî Devleti'ne son vermesi üzerine Mâverâünnehir'de değişen siyasî şartlar dolayısıyla onların müttefiki olan Arslan Yabgu bu defa Karahanlılar'la iş birliği yapmaya başladı. Bu sırada Karahanlı hükümdarlarından İlig Han Nasr'ın hücumuna uğrayan Çağrı ve Tuğrul beyler Buğra Han'ın hizmetine girmek zorunda kaldılar. Bu hizmet sı-

rasında Buğra Han hile ile Tuğrul Bey'i yakalatıp hapse attırdı. Bunun üzerine mevcut kuvvetleriyle birlikte derhal harekete geçen Çağrı Bey Buğra Han'ın kendisine karşı da sevkettiği kuvvetleri bozguna uğratarak birçok Karahanlı kumandanını esir aldı; bunun üzerine Buğra Han esir kumandanlarına karşılık Tuğrul Bey'i serbest bıraktı. Bu hadiseden sonra Çağrı ve Tuğrul beyler Buğra Han'ın hizmetinden ayrılarak tekrar Mâverâünnehir'e döndüler. Öte yandan İlig Han Nasr'ın ölümünden (403/1012-13) sonra Karahanlı Hükümdarı Arslan Han tarafından hapsedildiği yerden kaçan Karahanlı şehzadesi Ali Tegin Arslan Yabgu'nun yardımıyla Buhara'yı ele geçirip burada bağımsız bir Karahanlı Beyliği kurdu ve müttefikli Arslan Yabgu'nun kızıyla evlenmek suretiyle durumunu daha da kuvvetlendirdi. Bu sıralarda cereyan eden hadiselerden Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı beyler arasında bir soğukluğun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul ve Çağrı beyler Arslan Yabgu-Ali Tegin ittifakının dışında bırakılmıştır; hatta Selçuklu ailesinin arasındaki bu hoşnutsuzluk daha da ileri götürülmüş, Arslan Yabgu'nun da desteğini alan Ali Tegin Tuğrul ve Çağrı beylere karşı askerî harekâta girişerek onları kendisine tâbi olmaya zorlamıştır. Bir yandan Buğra Han'ın, öbür yandan Ali Tegin'in saldırı ve baskıları karşısında çok zor durumlara düşen Tuğrul ve Çağrı beyler kendilerine yeni bir yurt aramaya karar verdiler; bu sebeple Tuğrul Bey beraberindeki Türkmenler'le çöllere çekilecek, Çağrı Bey ise Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya bir keşif seferi yapacaktı. Çok geçmeden Çağrı Bey 3000 Türkmen atlısıyla Mâverâünnehir'den batı yönüne hareket etti. 1015 yılında, Gazneliler'in hâkimiyetinde bulunan Horasan üzerinden vali Arslan Câzib'in takibine rağmen süratle geçip Irak-ı Acem bölgesine girdi. Çağrı Bey'in bu geçişini haber alan ve bu sıralarda Hindistan'da bulunan Gazneli Mahmud ona engel olamadığı için Arslan Câzib'e son derecede kızmış ve onu şiddetle azarlamıştır. Çağrı Bey daha sonra harekâtına devam ederek Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu sınırlarını aşmış Van gölü havzasına girdi. İlk olarak Anadolu'ya giren ve özellikle Ermeni kaynaklarında kaydedildiği üzere "mızrak, ok ve yaydan ibaret olan silâhları çekili, beli kemerli, uzun ve örülü saçlı, rüzgâr gibi uçan Türk atlıları" karşısın-

da Bizans kumandanı Senekerim'in sevkettiği kuvvetler "yağmur gibi atılan oklar" karşısında yenilgiye uğradılar. Böylece Van gölü havzasının büyük bir kısmını Çağrı Bey'in kontrolüne girdi. Daha sonra Çağrı Bey kuzeye yönelip Gürcüler'in oturdukları Nahçıvan taraflarına yürüdü. Bizans'ın Gürcü asıllı kumandanı Liparit'in savaşa cesaret edememesi üzerine Çağrı Bey bütün bölgeyi kolayca hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra Duvin şehrinin güneyindeki Nig bölgesine yürüyerek kendilerine karşı koymaya çalışan Bizans kumandanı Vasak Pahlavunî'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Hatta bu kumandan bozgun sırasında kaçarken Türk askerleri tarafından öldürüldü. Böylece Çağrı Bey Nig bölgesini istilâ etti. Netice itibarıyla Çağrı Bey, ileride yurt edinilmesi maksadıyla, başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonunda yol boyunca aldığı takviyelerle birlikte ancak 5000-6000 atlıyı bulan ve o devir için dahi küçük sayılabilen bir Türk kuvvetini Bizans'ın Doğu Anadolu'daki kuvvetlerinin durduramayacak bir derecede olduğunu böylece bizzat tesbit etmiş oldu. Çağrı Bey Arslan Câzib'in takibinden maharetle sıyrıldı ve Azerbaycan - Horasan üzerinden Mâverâünnehir'e dönüp kardeşi Tuğrul Bey'in yanına gitti (1021). Yaptığı keşif seferi hakkında ona bilgi verirken, "Biz buradaki çok güçlü Karahanlı ve Gazneli devletleriyle mücadele edemeyiz, ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gidip oralarda hükümler olabiliriz; zira oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım" diyerek onu batı yönüne harekete teşvik etti.

Arslan Yabgu-Ali Tegin ittifakı neticesinde Mâverâünnehir'de Karahanlı ve Gazneliler'e karşı üçüncü bir siyasî-askerî kuvvet meydana gelmişti. Bu durum, Hârizm'e hâkim olan Gazneliler'le Mâverâünnehir'de kendilerine karşı herhangi bir rakip görmek istemeyen Karahanlılar'ı endişeye sevketti. Bu sırada Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Sultanı Mahmud Semerkant yakınlarında bir toplantı yaparak (416/1025) Arslan Yabgu ve Ali Tegin'in bertaraf edilmesini ve Amuderya'nın (Ceyhun) iki devlet arasında sınır olmasını kararlaştırdılar. Alınan bu kararları derhal uygulamaya koyan Sultan Mahmud Arslan Yabgu'yu davet ettiği bir ziyafette hile ile tutuklatıp Hindistan'da Keşmir'e giden geçitteki sarp bir tepe üzerinde bulunan Kâlıncâr Kalesi'nde hap-